

**6 juni 2018**

## **De hongertafel**

### **De negentiende eeuw**



Dit is de tafel van de afdeling maatschappelijk werk op de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in 1898 waarop te zien was voor welke schamele lonen arbeidsters werkten. 'Hongertafel', staat op het grote kaartje in het midden. Er ligt o.a. een jurk op, genaaid voor 5 cent, en een gevoerde jas voor 85 cent. Daarachter is een model van een plaggenhut te zien.

Het was ronduit een aanklacht. Maar heel beschaafd, vergeleken met de emotionele leuzen en spandoeken van opstandige socialistes in die tijd. De organisatrices van de Tentoonstelling kwamen uit de gegoede burgerij en keken wel uit om weerstand op te wekken, nu vrouwen eens een keer in de openbaarheid traden. (1)

### **Vrouwen in de filantropie**

Dat er dringend iets aan de 'sociale kwestie' gedaan moest worden, drong eind van de eeuw, misschien mede door de tentoonstelling, ook tot beleidsmakers door, maar de bekommernis met de slachtoffers van de industrialisatie was er al veel langer. In de negentiende eeuw werden vele liefdadigheidsverenigingen opgericht, en lezeressen van vrouwentijdschriften werden aangespoord om zich bij zo'n vereniging aan te sluiten en te voldoen aan hun christelijke plicht tot naastenliefde, zorgzaamheid en dienstbaarheid (2). Deze nette, fatsoenlijke vrouwen begaven zich in een wereld waar ze schokkende dingen aantroffen: donkere krotten vol ongedierte, tien huishoudens in één huis, gebrek aan voedsel en verwarming en kinderen die alleen waren omdat beide ouders werkten.

Met de poging iets aan die wereld te verbeteren gaven deze vrouwen betekenis aan hun leven, veroordeeld als ze anders waren tot een werkloos leven binnenshuis. Zo schreef H el ene Mercier in 1883: 'De vrouw uit de hogere standen (...) heeft tot dusver veelal van de

philantropie den eenigen schakel gemaakt, waarmede zij haar huiselijk leven aan het openbare verbindt' (3).

Hoe zag de 'hongertafel' van arbeidervrouwen er in werkelijkheid uit? Hieronder een beschrijving van hun overlevingsmogelijkheden.

### **Getrouwde arbeidervrouwen**

Voor vrouwen uit de hogere klasse was werken een schande, maar voor vrouwen uit de lagere klassen was het vanzelfsprekend. Een arbeider verdiende vaak niet genoeg voor een heel gezin en vrouwen en kinderen moesten hun bijdrage leveren.



De vrouwen probeerden dat op allerlei manieren: door thuis of in werkplaatsen groente schoon te maken voor conservenfabrieken, door op flexibele tijden te werken als schoonmaakster, of, als ze goed kleren konden naaien, door thuisnaaister te worden voor particulieren of voor confectiemagazijnen. Anderen werkten als fabrieksarbeidster, maar voor getrouwde vrouwen met kinderen had dat als nadeel dat ze lange dagen van huis waren; werkdagen van twaalf uur waren geen uitzondering. En fabrieken namen niet altijd getrouwde vrouwen aan, uit principe.

### **Fabrieksarbeidsters**

De handigheid, geduld en netheid van vrouwen waren een pré bij de ongeschoolde fabrieksarbeid. Maar ze verdienden aanzienlijk lagere lonen dan mannen in een gelijke functie en werden door fabrieken alleen in tijden dat ze nodig waren ingezet. (4)

Vrouwen werkten in (o.a) wasserijen, binderijen, drukkerijen, sigarenfabrieken, leerfabrieken, in de papierindustrie en ook in de diamantindustrie: niet als slijpster maar als molendraaister, wat zwaar werk was. Toen rond 1870 speciaal voor vrouwen een opleiding startte in het snijden van roosjes in diamanten, namen ze daar enthousiast aan deel. Maar doordat ze lagere lonen kregen vormden vrouwen al gauw een bedreiging voor mannen, en de opinie dat vrouwen niet geschikt waren voor dat werk won weer aan kracht. (5)

## Dienstbodes

Een andere mogelijkheid om geld te verdienen was dienstbode worden. Maar dat beroep was alleen geschikt voor jonge meisjes en ongetrouwde vrouwen: je moest altijd beschikbaar zijn, het was inclusief kost en inwoning.

Dienstbodes werden veracht door fabrieksarbeidsters; die waren trots op hun vrijheid na werktijd en verdienden meer loon. Het verschil tussen fabrieksarbeidsters en dienstbodes werd ook door de middenklasse opgemerkt, maar dan vanuit een heel ander perspectief. Emilie Knappert schreef: 'De dienstmeisjes zijn in de regel beschaafder, omdat ze in onze huizen verkeren. Wij zijn voor hen gewone mensen. De fabrieksmeisjes daarentegen zijn ruw en terstond aan hun kleding te herkennen.' (6)



## Overlevingsstrategieën

Bejaarden die arm waren en afhankelijk van verzorging konden, als ze geluk hadden, opgenomen worden in een oudeliedengesticht of armenhuis. Voor het katholieke deel van de bevolking waren er begin negentiende eeuw in Amsterdam echter maar twee gestichten. In 1832 werd een derde opgericht, waar leden van de Zusters van de Liefde, daarvoor overkomend uit Tilburg, gingen werken. Meteen meldden een stroom bejaarden zich aan, maar velen moesten worden teleurgesteld. Een tijdgenoot beschreef de situatie: 'Eén vrouw liet het niet bij woorden alleen, zij posteerde zich op de stoep en verklaarde daar tot haar dood te zullen blijven zitten, tenzij ze haar laatste dagen in het gesticht zou mogen blijven. Toen de negentig jaar oude vrouw 's avonds nog op de stoep zat, werd er een bed voor haar opgemaakt.' (7)



Voor 'thuiszittende armen' was er de armenzorg, maar die was niet genoeg om van te leven en paste strakke regels en strenge controle toe. Vanaf eind achttiende eeuw, toen grote groepen mensen niet meer genoeg verdienden met hun werk en afhankelijk werden van bedeling, had de overtuiging postgevat dat armen te lui waren om te werken, zedeloos waren en niet met geld konden omgaan. Bedeelden moesten zich onderwerpen aan een régime dat bepaald werd door regenten, de gezeten burgerij en diakonieën, en altijd dankbaarheid tonen. (8) De kerken werden eerstverantwoordelijk voor armenzorg en stelden die soms afhankelijk van een aantal jaren kerkelijk lidmaatschap. Door drankgebruik, onzedelijk gedrag of onregelmatige kerkgang kon de bedeling worden stopgezet (9).

Eind negentiende eeuw gebeurde het steeds vaker dat kerken zo laag bedeelden dat burgerlijke armbesturen bijsprongen. Maar die waren ook bepaald niet gul, en mensen klopten bij gegoede burgers aan die bekend stonden om hun liefdadigheid of bij particuliere liefdadigheidsinstellingen.

Die liefdadigheidsinstellingen gaven de voorkeur aan vrouwen die een juiste mix van echte behoefte en onderdanigheid toonden; getrouwde vrouwen die leden onder de honger maar dat deden met een aura van bescheidenheid en spijt (10). Vrouwen moesten dus goed op hun gedrag letten om iets toegeschoven te krijgen.

De manier waarop de armenzorg functioneerde trof met name ongehuwde moeders. Zo weigerde de Gereformeerde diaconie in Haarlem de bedeling aan ongehuwde moeders (11) en ook het stadsbestuur in Utrecht besloot begin 19de eeuw alleen onder extreme omstandigheden hulp te verlenen aan deze ontaarde, zedeloze vrouwen (12). Wat hen overbleef, was een pasgeboren kind te vondeling leggen of besluiten om het kind om te brengen. Anders kwamen ze in de gevangenis of het spinhuis terecht (13). Als ze de mogelijkheid hadden, besteedden ze de kinderen uit zodat ze bijvoorbeeld een betrekking als

dienstbode konden aangaan

Ongetrouwd blijven was voor vrouwen soms ook een strategie, al konden ze op hun eentje vaak moeilijk rondkomen. Het kon uit financiële overwegingen zijn, als ze bijvoorbeeld zelf een betrekking als dienstbode hadden en de man zo weinig verdiende dat ze, eenmaal getrouwd, naar de armenkas zou moeten. Anderen hadden het vooruitzicht op het erven van een winkeltje. Weer anderen trouwden niet omdat ze voor hun ouders of andere gebrekkige familieleden zorgden.

Alles wat mensen bij elkaar konden sprokkelen, was meegenomen, maar vaak niet voldoende, geruige hun vele andere overlevingsstrategieën: ze bespaarden op voedsel en kleding, leefden een tijdje op de pof bij winkeliers, zochten hulp bij familie of bureu, beleenden of verkochten bezit, verhuisden naar een goedkoper huis, gingen bij familie inwonen of samenwonen met andere huishoudens, gingen gokken, stelen, smokkelen of de prostitutie in. (14) Wat dan weer het beeld van onzedelijkheid en losbandigheid bevestigde dat de gegoede burgerij al van de lagere klasse had.

## Afbeeldingen

- De afdeling maatschappelijk werk op de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid 1898. Collectie Atria, kennisinstituut voor emancipatie en vrouwengeschiedenis, Amsterdam. Vrij van auteursrechten: [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:0084-Maatschappelijk\\_werk-Nationale\\_Tentoonstelling\\_van\\_Vrouwenarbeid\\_1898.tif](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:0084-Maatschappelijk_werk-Nationale_Tentoonstelling_van_Vrouwenarbeid_1898.tif)
- Liebermann, Max (1847-1935): De groente- inmaaksters. Vrij van auteursrechten: [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Max\\_Liebermann\\_Canning\\_factory.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Max_Liebermann_Canning_factory.jpg)
- Groepsportret van meisjes in een weverij op de afdeling industrie, Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid 1898. Collectie Atria, kennisinstituut voor emancipatie en vrouwengeschiedenis, Amsterdam. Vrij van auteursrechten: [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:0079-Meisjes\\_weverij\\_afdeling\\_industrie\\_Nationale\\_Tentoonstelling\\_van\\_Vrouwenarbeid\\_1898.tif](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:0079-Meisjes_weverij_afdeling_industrie_Nationale_Tentoonstelling_van_Vrouwenarbeid_1898.tif)
- Israels, Jozef (1824-1911): Grootmoeder en kleindochter. Vrij van auteursrechten: [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Jozef\\_Isra%C3%ABls\\_-\\_Gro%C3%9Fmutter\\_und\\_Enkelin\\_-\\_7998\\_-\\_Bavarian\\_State\\_Painting\\_Collections.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Jozef_Isra%C3%ABls_-_Gro%C3%9Fmutter_und_Enkelin_-_7998_-_Bavarian_State_Painting_Collections.jpg)

## Noten

- (1) Ribberink, Anneke (2000), *Feminisme revisited*, recensieartikel over: Grever, Maria en Waaldijk, Berteke (1998), 'Feministische openbaarheid. De Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in 1898' (Amsterdam: Stichting beheer IISG/IIAV). In: BMGN, 115 (2000) afl. 1, p. 60-74: <http://docplayer.nl/15554845-Feminisme-revisited-1.html>
- (2) Jensen, Lotte (2004), 'Vrouwentijdschriften in de negentiende eeuw'. In: *Spiegel Historiae*, 2004, nr. 9 <https://isgeschiedenis.nl/longreads/vrouwentijdschriften-in-de-19de-eeuw>
- (3) Waaldijk, Berteke (1996), *Het Amerika der vrouw. Sekse en geschiedenis van maatschappelijk werk in Nederland en de Verenigde Staten*, Woltersgroep Groningen, p. 13
- (4) Smit, Cor (2004), 'Arbeidersvrouwen tussen fabriek en huisgezien, deel 1. Arbeid van Leidse vrouwen in fabrieken en werkplaatsen, 1800-1910'. In: *Jaarboek Dirk van Eck 2004*, p. 113-118: [www.oudleiden.nl/pdf2/jaarboek2004\\_05.pdf](http://www.oudleiden.nl/pdf2/jaarboek2004_05.pdf)
- (5) Everard, Myriam (2005), 'Verandering en continuïteit in de arbeid van vrouwen.

Keetvrouwen en molendraaisters en het huiselijkheidsideaal, 1750-1900', in: *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* 2 (2005), nr. 3, p. 81-102:

<https://www.tseg.nl/articles/10.18352/tseg.763/galley/763/download/>

(6) Smit, Cor (2004), 'Arbeidersvrouwen tussen fabriek en huisgezien, deel 1. Arbeid van Leidse vrouwen in fabrieken en werkplaatsen, 1800-1910'. In: *Jaarboek Dirk van Eck 2004*, p. 126: [www.oudleiden.nl/pdf2/jaarboek2004\\_05.pdf](http://www.oudleiden.nl/pdf2/jaarboek2004_05.pdf)

Het citaat van Knappert komt volgens noot 77 uit 'Enquête Arbeidstoestanden', 27.

(7) Bakker, Catharina (2004), 'Zusters van de Liefde voor de verzorging. Hoe de heilige regel van de congregatie van Zusters van Liefde Moeder van Barmhartigheid uit Tilburg een stempel drukte op de zorgpraktijk in drie Rooms-katholieke gestichten'. In: *Gevv'ina* 27 (2004) p. 66-76:

<https://dSPACE.library.uu.nl/bitstream/handle/1874/251599/760-3129-1-PB.pdf?...2>

(8) - Smit, Cor (2004), 'Arbeidersvrouwen tussen fabriek en huisgezien, deel 1. Arbeid van Leidse vrouwen in fabrieken en werkplaatsen, 1800-1910'. In: *Jaarboek Dirk van Eck 2004*, p. 123: [www.oudleiden.nl/pdf2/jaarboek2004\\_05.pdf](http://www.oudleiden.nl/pdf2/jaarboek2004_05.pdf)

- Spaans, Joke (1992), *Het economische belang van de bedeling*. Recensie van: Leeuwen, Marco van, 'Bijstand in Amsterdam 1800-1850. Armenzorg als beheersing en overlevingsstrategie': <https://www.nrc.nl/nieuws/1992/09/12/het-economische-belang-van-de-bedeling-7155872-a378833>

(9) Dorsman, J. en Stavenuiter, M. (1993), *Nooit gehuwd, maar niet alleen. Vrijgezelle vrouwen uit de arbeidende klasse in de tweede helft van de negentiende eeuw*. Amsterdamse historische reeks, Grote Serie XV; Hilversum, uitg. Verloren, p. 60:

[https://books.google.nl/books?hl=nl&lr=&id=XiTfQaPzPLAC&oi=fnd&pg=PA7&dq=armoede+negentiende+eeuw&ots=f-aCG2TDQk&sig=zTfpTL3l9Er63Ikbe\\_MESvnuCP4#v=onepage&q=armoede%20negentiende%20eeuw&f=false](https://books.google.nl/books?hl=nl&lr=&id=XiTfQaPzPLAC&oi=fnd&pg=PA7&dq=armoede+negentiende+eeuw&ots=f-aCG2TDQk&sig=zTfpTL3l9Er63Ikbe_MESvnuCP4#v=onepage&q=armoede%20negentiende%20eeuw&f=false)

(10) Gouda, Frances (1995), *Poverty and Political Culture. The rhetoric of Social Welfare in the Netherlands and France, 1815-1854*, Amsterdam University Press, p. 86

(11) Dorsman, J. en Stavenuiter, M. (1993), *Nooit gehuwd, maar niet alleen. Vrijgezelle vrouwen uit de arbeidende klasse in de tweede helft van de negentiende eeuw*. Amsterdamse historische reeks, Grote Serie XV; Hilversum, uitg. Verloren, p. 60 (zie noot 9)

(12, 13) Gouda, Frances (1995), *Poverty and Political Culture. The rhetoric of Social Welfare in the Netherlands and France, 1815-1854*, Amsterdam University Press, p. 66

(14) Dorsman, J. en Stavenuiter, M. (1993), *Nooit gehuwd, maar niet alleen. Vrijgezelle vrouwen uit de arbeidende klasse in de tweede helft van de negentiende eeuw*. Amsterdamse historische reeks, Grote Serie XV; Hilversum, uitg. Verloren, p. 61,62 (zie noot 9)